

WIEŚ KSIĘŻOMIERZ – STOSUNKI GOSPODARCZO-SPOŁECZNE W XIX STULECIU

Agnieszka Tuderek

Wydział Instytucji Pośredniczącej Program Operacyjny Infrastruktura i Środowisko
Departament Funduszy Europejskich
Ministerstwo Zdrowia

Streszczenie. Niniejszy artykuł przedstawia stosunki gospodarczo-społeczne we wsi Księżomierz w XIX w. Był to okres przełomowy w dziejach wsi i miał duże znaczenie dla poprawy położenia społecznego ludności chłopskiej. Z poddańczo-pańszczyźnianej przekształcała się ona bowiem stopniowo w nowożytną, z wolnym chłopem – właścicielem swego gospodarstwa. Autorka skupiła się przede wszystkim na omówieniu położenia ekonomicznego mieszkańców wsi, ich praw i obowiązków oraz prowadzonej działalności gospodarczej. Przedstawione zostały także przemiany prowadzące do coraz większej samodzielności gospodarczej ludności chłopskiej oraz skutki reformy uwłaszczeniowej 1864 r., która zakończyła okres, kiedy poddaństwo i pańszczyzna były czynnikiem decydującym o życiu wsi.

Słowa kluczowe: wieś Księżomierz, powiat urzędowski, królewszczyzna, dziesięcina, pańszczyzna

Trzeci rozbiór Polski sprawił, że majątki stanowiące własności królewskie (królewszczyzny) zostały zajęte przez skarb państwa¹ i otrzymały ogólną nazwę dóbr rządowych². Również ziemie wchodzące w skład dawnego starostwa urzędowskiego (od końca XVIII w. była to Ekonomia Urzędów) przeszły po 1795 r. pod administrację rządu i otrzymał je prawem własności skarb publiczny Królestwa Polskiego³. Dobra te obejmowały: miasto Urzędów, folwark i wójtostwo w Urzędowie, młyn w Urzędowie, folwark i wieś Dzierzkowice, pięć wybraniectw i młyn w Dzierzkowicach, folwark we wsi Krzywie, folwark i wieś Zalesie, folwark i wieś Księżomierz, prebendę św. Anny w Dzierzkowicach oraz prebendę we wsi prywatnej – Wilkołazie.

¹ J. Kaczkowski, *Donacje w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, s. 8.

² Dobra rządowe według danych z roku 1815 zajmowały obszar 532 mil kwadratowych. Było w tym 5299 wsi i 213 miast. Ogólna przestrzeń dóbr rządowych w 1835 r. wynosiła w przybliżeniu 5 213 790 morgów. Patrz: J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 11–13.

³ Tamże, s. 88.

Podobnie jak królewszczyzny, dobra rządowe przeznaczone były w większości na dzierżawy. Uboga podstawa źródłowa uniemożliwia jednak uchwycenie ciągłości w zakresie zarządzania owymi dobrami, dlatego też często pojawiają się kilkuletnie luki pomiędzy kolejnymi dzierżawcami. Każdy ubiegający się o taką dzierżawę musiał przedstawić świadectwo władzy administracyjnej departamentu, w którym zamieszkiwał, że posiada praktyczną znajomość do prowadzenia gospodarstwa i odpowiednie środki oraz że znany jest z dobrego obchodzenia się z włościanami. Przed podpisaniem umowy kontrahent skarbu państwa musiał też złożyć czwartą część tenuty tytułem zadatku zwracanego w razie niedojścia układu do skutku. Termin dzierżawy oznaczony był na sześć lat, a ustanowiona roczna tenuta uiszczana była w czterech ratach. W razie jej niezapłacenia władza administracyjna, na mocy dekretu z dnia 14 stycznia 1812 r., miała prawo przeprowadzenia eksmisji i zajęcia dóbr.

Za czasów Księstwa Warszawskiego Ekonomie mogły być oddawane w dzierżawy tylko w całości. Rząd Królestwa Polskiego, dla ułatwienia wydzierżawiania majątków skarbowych wydał przepis, dzięki któremu mogły one być oddawane w dzierżawę oddzielnymi folwarkami⁴.

Z dostępnych źródeł wiadomo, że w roku 1816 Ekonomia Urzędów wydzierżawiona była Piotrowi Balińskiemu za sumę 30 260 złp. Kiedy jednak wspomniany dzierżawca okazał się niewypłacalny, już w roku 1819 pozbawiony został dzierżawy. Wówczas jego następcą został Leopold Szczepanowski, który otrzymał dzierżawę na 12 lat, tj. od 1 czerwca 1819 do 31 maja 1831 r.⁵ W czasie jej trwania miał on prawo używać i pobierać należności z całości dóbr według własnej woli, jednak w jak najlepszej intencji. Za wolność użytkowania zobowiązany był do regularnych opłat do kasy województwa rocznej sumy w wysokości 30 260 złp. Dzierżawca nie mógł odstępować posiadanych dóbr osobom trzecim, pod utratą prawa dzierżawy i odpowiedzialnością przed Komisją Rządową. Szczegółowe zasady dzierżawy określała umowa zawierana pomiędzy skarbem państwa a nabywcą dóbr zwana kontraktem⁶.

Po upadku powstania listopadowego władze przystąpiły do reorganizacji kraju. Kiedy amnestia udzielona przez cara Mikołaja w listopadzie 1831 r., zmniejszyła liczbę majątków podlegających konfiskacie, także część dóbr rządowych przeznaczona została na tworzenie nowych donacji, zwanych też majoratami, dla rosyjskich dygnitarzy⁷.

⁴ Tamże, s. 19–22.

⁵ Opis stanu dóbr Ekonomii Urzędów, Urzędów z lat 1826–1858, Biblioteka Publiczna im. Łopacińskiego w Lublinie (dalej: Bibl. Łop.), rkps 1789.

⁶ Kontrakt na dzierżawę dóbr rządowych Księżomierz zawarty między Leopoldem Szczepanowskim a Komisją Województwa Lubelskiego 24 marca 1819 r., Bibl. Łop., rkps 1789, s. 41–63.

⁷ Donacje to inaczej nadania, darowizny w postaci określonych dóbr, przeniesienie własności tytułem wiecznego dziedziczenia z prawami, jakimi je skarb posiadał, osobom za zasługi na rzecz

Za czasów Królestwa autonomicznego darowizna – jaką uczynił swemu bratu księciu Konstantemu Aleksander I w postaci dóbr łowickich i skier niewickich z majątków rządowych, nie była niczym innym niż rozporządzeniem się własnością narodową. W Polsce niepodległej takiego rodzaju akty darowizny nie były dopuszczalne, gdyż na mocy „paktów konwentów” król nie mógł dobrowolnie alienować⁸ dóbr narodowych. Inaczej rzecz się miała w Królestwie Kongresowym, gdzie wola króla była tylko formalnie ograniczona, w istocie zaś pozostawał on władcą nieograniczonym.

Projekt rozdawnictwa donacji został przygotowany przez samego namiestnika Iwana Paskiewicza i 12 lipca 1835 r. przedstawiony cesarzowi, który nadał projektowi duże znaczenie. Sądził on bowiem, że własność gruntowa rosyjska umocni się w Królestwie Polskim, stanie się lepszym środkiem rusyfikacji i utrudni w przyszłości ruch rewolucyjny. Rozdawnictwo donacyjne miało być bowiem środkiem politycznym skierowanym przeciwko rdzennej ludności polskiej.

Wszystkie ukazy o poszczególnych darowiznach wydawane były na podstawie przepisów zatwierdzonych 4/16 października 1835 r.⁹ W pierwszym ukazie donacje przynoszące Królestwu ogólnego dochodu 290 000 złp. rocznie, nadano szesnastu dostojnikom państwowym¹⁰.

Na mocy dekretu z 4/16 października dobra tworzące Ekonomię Urzędów zostały rozdzielone, a część z nich otrzymał prawem własności generał Teodor Geismar¹¹.

Darowizna generała obejmowała:

- folwark i wójtostwo w Urzędowie – 155 morgów,
- młyn w Urzędowie,
- pięć wybraniectw w Dzierzkowicach – morgów 463,
- probostwo w Dzierzkowicach – morgów 360,
- wieś Dzierzkowice – morgów 6361, osad 259,
- folwark i wieś Krzywice – morgów 404,

państwa. Patrz: *Słownik polszczyzny XVI wieku*, pod red. M.R. Meyerowej, t. V, Wrocław 1976, s. 345, J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 43. K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1986, s. 118.

⁸ Alienacja – przeniesienie prawa własności na inną osobę. Patrz: J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 40–42.

⁹ Tamże, s. 43.

¹⁰ Tamże, s. 87.

¹¹ Generał adjutant Teodor Geismar był synem Klemensa Geismara i dowódcą pierwszego korpusu piechoty. Pochodził z Westwalii. Jako oficer austriacki został wzięty do niewoli po bitwie pod Marengo. W roku 1805 wstąpił na służbę rosyjską i odznaczył się w kampanii tureckiej w latach 1806–1807 i francuskiej 1812–1814. W wojnie tureckiej 1828–1829 odniósł znaczny sukces nad wojskami Ibrahima Paszy, któremu przeszkodził w zajęciu Wołoszczyzny. W wojnie polsko-rosyjskiej dowodził wojskami rosyjskimi pod Stoczkiem, gdzie ufając zbyt swoim siłom i lekceważąc wroga, doznał klęski, którą zdołał częściowo powetować dopiero pod Iganiami. Został ciężko ranny w przy szturmie Warszawy. Patrz: J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 87–88, Akt nabycia i regulacji pomiarowej majoratu Urzędów, Akta dóbr Urzędów (dalej: AdU) 1, Archiwum Państwowe w Lublinie (dalej: APL), k. br.

- folwark i wieś Zalesie – morgów 444,
- prebende św. Anny w Dzierzkowicach.

Dobra te zajmowały powierzchnię około 15 607 morgów, w tym około 6427 morgów stanowiły lasy.

Przy dobrach rządowych Ekonomi Urzędów pozostały wówczas:

- folwark Księżomierz – morgów 868,
- wieś Księżomierz – morgów 2230,
- dwa sołectwa w Księżomierzy – morgów 191,
- prebenda we wsi prywatnej Wilkołazie – morgów 55,
- miasto Urzędów, obszar nieoznaczony.

Na mocy ukazu z 1/13 lutego 1836 r. utworzona została donacja Księżomierz i także nadana na prawach majoratu wspomnianemu już generałowi Teodorowi Geismarowi. Darowizna generała obejmowała obszar 1038 morgów i 132 przęty bez gruntów włościańskich, a roczna suma dochodu nadania wynosiła 1200 rubli¹². Dzierżawca nabył donację Księżomierz z prawem własności w chwili podpisania kontraktu, czyli umowy dzierżawnej pomiędzy nim a skarbem państwa, stanowiącego zakres praw i obowiązków w stosunku do nabytych dóbr. Do donatariusza należało uiszczanie podatków i składek ustanowionych przez rząd. Wobec tego, że głównym celem ustanowienia donacji było ugruntowanie elementu rosyjskiego na ziemiach polskich, do przepisów donacyjnych wprowadzono warunek zabraniający alienacji dóbr¹³. Darowane ziemie nie mogły być ani w drodze dobrowolnej, ani w drodze egzekucji za długi prywatne albo skarbowe zbywane, nie mogły być także obciążane żadnymi długami¹⁴, ani pущzone w zastaw, a następnie sprzedane. Donacje przechodzić mogły niepodzielnie z rąk do rąk tylko w drodze sukcesji. Nie mogły ulegać podziałowi. Pierwszeństwo dziedziczenia przyznane było dzieciom płci męskiej, przed dziećmi płci żeńskiej. Otrzymywał je najczęściej najstarszy z rodzeństwa. Jeżeli zaś nie było potomstwa w linii prostej, prawo spadku przechodziło na najbliższą linię boczną¹⁵. Dobra wracały pod zarząd skarbu w razie wygaśnięcia pokolenia lub braku sukcesorów ze strony szlachty rosyjskiej wyznania prawosławnego¹⁶.

Z powodu braku dostatecznych materiałów źródłowych dotyczących donacji Księżomierz w XIX w., nie jest możliwe poznanie przyczyn ponownego

¹² *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. XII, Warszawa 1883, s. 826–827, APL, AdU 1, k. br.

¹³ Wedle prawa majoratowego dzierżawca otrzymywał dobra na własność, a dziedziczyć majątek mogły tylko osoby najbliższe stopniem pokrewieństwa ostatniemu właścicielowi. Patrz: J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 380–381.

¹⁴ APL, AdU 1, k. br.

¹⁵ J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 44.

¹⁶ APL, AdU 1, k. br.

jej przejścia pod administrację skarbu państwa¹⁷. A stało się tak na mocy decyzji Rady Administracyjnej z dnia 15/27 lipca 1838 r.

Majorat Księżomierz, do którego włączono także grunta włościańskie, nie zmienił jednak swego dotychczasowego statusu¹⁸. Skarb państwa wydzierżawił całość około 1840 r. Sewerynowi Radwańskiemu, na okres 11 lat. Wspomniany dzierżawca został jednak usunięty z Księżomierzy przez władze zaborcze w dobie Wiosny Ludów za polityczne według nich przestępstwa, a szczególnie za rozpowszechnianie pogłosek o mającym nastąpić wkrótce powstaniu. Podejrzewano go także o przechowywanie zakazanych ksiązek i wierszy o treści podburzającej. Orzeczeniem Komisji Śledczej z 9/21 maja 1849 r., został skazany na roczny pobyt w Cytadeli, a następnie odesłany do Austrii, z zakazem wjazdu do Królestwa Polskiego.¹⁹

400-morgowy folwark Księżomierz wydzierżawił w 1851 r. Stanisław Borowski.²⁰ Był jego właścicielem przez 12 lat, tj. od 20 maja/1 czerwca 1851 do 20 maja/1 czerwca 1863 r.²¹ Następnie folwark dzierżawił Władysław Krasieński, a po nim Józef Skwira²². W 1909 r. jako właścicielka dóbr występuje w dokumentach Aleksandra Sidorowska, córka Siemiona²³. Do donacji tej należał wówczas las, obejmujący około 600 morgów przestrzeni, znajdujący się pod administracją rządu, oraz 1700 morgów gruntów będących w posiadaniu włościan²⁴.

Losy chłopów zamieszkujących dobra rządowe układały się pod względem formalnym i prawnym odmiennie niż w dobrach prywatnych. Ich położenie obwarowane było między innymi punktami umowy zawieranej z dzierżawcami²⁵. Na mocy postanowień zawartych w kontrakcie

nie wolno było dzierżawcy włościan bez zezwolenia rządu procesować ani ich ciemnić pod karą wynagrodzenia w trójnasób szkody uciemnienia włościaninowi oszacowanej przez rząd. Nie mógł dzierżawca przymuszać do większych lub mniejszych powinności nad te, które jako stałe objęte były tabelami prestacyjnymi [...], nie mógł on też zwykłej pańszczyzny na co innego, jak do własnego przeznaczenia używać, a to bez żadnych odmian co do czasu i miejsca, kiedy i gdzie odbywać się powinna pod karą potrójnego wynagrodzenia dla włościanina [...]. Pańszczyzna nie powinna być także odkładana przez dobrowolny układ na pozór dla włościan korzystny [...]. Nadużycie to, drugi raz dopełnione zwiększało podwójnie wymienioną karę, a za trzecim razem

¹⁷ J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 46.

¹⁸ APL, AdU 1, k. br.

¹⁹ *Uczestnicy ruchów wolnościowych w latach 1832–1855 w Królestwie Polskim*, oprac. A. W. Dżakow, A. Gałkowski, W. Śliwowska, Warszawa 1990, s. 375, APL, AdU 1, k. br.

²⁰ T. Dzikowski, *Z przeszłości Księżomierzy*, „Regionalista”, nr 12, Kraśnik 1999, s. 29.

²¹ APL, RGL, Adm. 674, k. br.

²² T. Dzikowski, *op. cit.* s. 29.

²³ J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 380–381.

²⁴ *Słownik geograficzny...*, t. IV, s. 829–830.

²⁵ J. Willaume, *Wieś lubelska przed uwłaszczeniem*, Lublin 1964, s. 79.

dokonania nadużycia, dzierżawca traci prawo do kontynuowania dzierżawy [...], i odpowiadać będzie z kaucji i majątku swego za szkody wyrządzone pokrzywdzonym włościanom, jako za straty urzędowe²⁶.

Według zasad przyjętych dla dóbr skarbowych, a w szczególności dla dóbr darowanych generałom i wyższym urzędnikom rosyjskim na prawie majorkim, włościanom przysługiwało wieczyste prawo do użytkowania posiadanych gruntów oraz hodowli dowolnego inwentarza żywego. Co sześć lat mogli oni dokonywać wyboru, czy chcą uiszczać czynsz w pieniądzu, osepie czy robociźnie. Wszystko, co znajdowało się na gruntach włościańskich, jak też inwentarze i sprzęty, stanowiło własność chłopów. Urządzenie włościan miało być przeprowadzone przez separację gruntów folwarcznych i włościańskich i możliwie kolonialne urządzenie osad. W razie potrzeby gruntu włościańskie miały być zagrążane kosztem folwarcznych, bez kasowania wszakże ośrodka folwarcznego. Wznoszenie budowli włościańskich, koniecznych wskutek urządzenia, obciążało donatariusza. Niezależnie od czynszowania włościanie mogli także okupić od razu lub stopniowo swoje powinności²⁷.

Rozpoczęte po 1815 r. pomiary i regulacje gruntów rozwinęły się szczególnie po 1831 r., kiedy zubożali chłopcy oczekiwali pomocy od dworu i kiedy łatwiej było dokonać regulacji przy odbudowaniu dóbr ze zniszczeń wojennych i oddzielić pola folwarczne od gruntów chłopskich²⁸. Według rejestru pomiarowego donacji Książomierz sporządzonego w 1839 r., ogólna powierzchnia gruntów wynosiła 4731 morgów, w tym 2219 morgów znajdowało się w posiadaniu włościan²⁹.

W ukazie z 4/16 października 1835 r. o tworzeniu donacji nakazano właścicielom majątków urządzić osadników w darowanych dobrach tak, aby dla każdej osady wyznaczona była nie mniej niż jedna włoka ziemi. Posiadana przez osadników przestrzeń przed urządzeniem, jeżeli była większa, to pozostała przy użytkownikach, mniejsza zaś uzupełniana była do 30 morgów³⁰.

Urządzenie włościan z Książomierzy dokonane w 1850 r., przyczyniło się do wzrostu obszaru gruntów będących w posiadaniu chłopów, tworzenia nowych osad, dało lepsze możliwości dla gospodarki rolnej, zmuszając jednak niektórych kolonistów do opuszczania dotychczasowych gospodarstw i przechodzenia na inne, gorsze grunty, gdyż dwór – łącząc pola folwarczne – zabierał wiejskie

²⁶ Kontrakt na dzierżawę..., *op. cit.*, Bibl. Łop., rkps 1789, s. 41–63.

²⁷ 1 włoka = 30 morgów = 16,79 ha. Patrz: *Historia chłopów polskich*, cz. II: *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Toruń 1972, s. 297, J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 44 i 217–218, Akta dóbr Urzędów 1, *op. cit.*, k. br. H. Grynwaser, *Kwestia agrarna i ruch włościan w Królestwie Polskim w I połowie XIX wieku*, [w:] *Pisma*, Wrocław 1951, s. 93.

²⁸ T. Mencil, *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988, s. 73.

²⁹ APL, RGL, Skb. 437, rejestr pomiarowy donacji Książomierz z roku 1839, s. 22–28. J. Kaczkowski, *Donacje w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, s. 217.

³⁰ J. Kaczkowski, *op. cit.*, s. 217.

Tabela 1. Zmiany powstałe na skutek urzędzenia z 1850 r.

Wyszczególnienie	Przybyło		Ubyło	
	m	pr	m	pr
Folwark			133	175
Sołtystwa	2	82		
Włościanie	441	74		
Szkoła	3			
Karczmy	3	110		
Kuźnia	2	131		
Cmentarz	2	27		
Kościelne			3	180
Krzywda			103	182
Lasy	69	183		
Drogi			2	98
Osady leśne	36	82		
Część wybraniectwa			5	299
Odpadki	311	55		
Ogółem	560	89	560	89

Źródło: APL, RGL, Skb. 440, s. 1–72

grunty najlepiej wynawożone, a zostawiał chłopom pola na obrzeżach, często znacznie oddalone od siedziby gospodarstwa³¹. Na skutek urzędzenia, ogólna powierzchnia gruntów nie uległa zmianie. Dobra włościańskie wzbogaciły się kosztem posiadłości folwarcznych, niewielką przestrzeń stracił także kościół na rzecz szkoły, karczmy i kuźni. Wyodrębniono również grunt przeznaczony na cmentarz grzebalny. Nieznaczne zmiany wprowadziła zaprojektowana przez Komisję Rządową w 1850 r. linia separacyjna, oddzielająca dobra rządowe Książomierz od prywatnych Gościeradów. Wyraźnie zyskały na tym rozgraniczeniu dobra Gościeradów, które wzbogaciły się kosztem Książomierzy o 3 morgi gruntów leśnych³².

W roku 1851 według ostatecznego pomiaru, po uwzględnieniu zmian zaistniałych na skutek urzędzenia i po ponownym obliczeniu powierzchni gruntów, donacja Książomierz zajmowała obszar 4731 morgów, w tym 764 morgi stanowiły lasy. Ziemia ta znajdowała się w posiadaniu: folwarku – 741 morgów, sołtysów łąnowych – 187 morgów, karczmy – 3 morgi, szkoły – 3 morgi, kuźni – 2 morgi, kościoła – 54 morgi, włościan – 2363 morgi.

³¹ T. Mencil, *op. cit.*, s. 257.

³² APL, RGL, Skb. 440, rejestr pomiarowy dóbr Książomierz z roku 1851, s. 1–72. APL, RGL, Skb. 443, 444.

Tabela 2. Powierzchnia gruntów ornych w latach 1839–1864

Lata	1839	1851	1864
Ogółem gruntu (w morgach)	2219	2367	2412
Gruntu ornego (w morgach)	2041	2163	2208

Źródło: APL, RGL, Skb. 437, 440. APL, Tabele likwidacyjne... 1105.

Tabela 3. Struktura gospodarstw chłopskich w roku 1850

Obszar gospodarstwa w morgach	Liczba gospodarstw	Morgi						
		ogółem	siedlisko	grunty orne	łąki	pastwisko	ogrody	nieużytki
20–30	75	1184	27	1888	3	550	120	50
Powyżej 30	9	303	3	275			15	9

Źródło: APL, RGL, Skb. 441, s. 39–66.

W użytkowaniu chłopów było znacznie więcej gruntu aniżeli w gospodarstwach folwarcznych. W 1839 r. włościanie gospodarowali na 2219 morgach, a w 1851 na 2367³³.

Największą powierzchnię w gospodarstwach chłopskich zajmowały grunty orne.³⁴ Na 2219 morgów ogólnej powierzchni gruntów włościańskich, przypadło w roku 1839 2041 morgów gruntu ornego.

Obszar gruntu ornego wzrastał na skutek likwidacji nieużytków, zaorywanie ugorów i kosztem zamiany innych objętych uprawą gruntów³⁵. Wszyscy gospodarze posiadali także ogrody warzywne. Uprawiali w nich ziemniaki, marchew, kapustę, buraki, pietruszkę, brukiew i groch. Ogród znajdował się przy siedlisku lub w polu na najurodzajniejszych glebach³⁶. Ogółem, według rejestru pomiarowego z roku 1851, we wsi było 59 morgów ogrodów warzywnych³⁷. Księżmierz pozbawiona była łąk naturalnych³⁸. Użytki zielone zajmowały natomiast powierzchnię 552 morgów, z czego 543 morgi stanowiło pastwisko wspólne³⁹. Było to niezbędne uzupełnienie gruntów ornych, gdyż pozwalało na wyżywienie bydła i koni, potrzebnych do odrabiania pańszczyzny sprzężajnej⁴⁰.

³³ 1 morga = 30 prętów = 0,56 ha. *Historia chłopów polskich, op. cit.*, s. 297. APL, RGL, Skb. 437, 440, 441, 442, 445.

³⁴ *Historia chłopów polskich, op. cit.*, s. 300.

³⁵ Tamże, s. 300.

³⁶ T. Mencil, *op. cit.*, s. 92.

³⁷ APL, RGL, Skb. 437, s. 22–28.

³⁸ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1883, s. 829–830.

³⁹ APL, RGL, Skb. 440, s. 54.

⁴⁰ T. Mencil, *op. cit.*, s. 90.

Z tabeli 3 wynika, iż spośród 84 gospodarstw ogółem, najliczniejszą, bo 75 osobową grupę stanowili właściciele posiadający gospodarstwa o powierzchni 20–30 morgów. Grupę znacznie już mniejszą, liczącą 9 osób tworzyli natomiast chłopcy, którzy posiadali grunty o powierzchni większej niż 30 morgów. Do najzamożniejszych gospodarzy należeli wówczas: Stanisław Mikuła – 36 morgów, Wojciech Zapalski – 34 morgi, Kajetan Barabasz – 34 morgi, Tomasz Iradzki – 32 morgi, Franciszek Barabasz – 31 morgów.

Tak więc na 84 gospodarstwa chłopskie (tab. 4) przypadało w roku 1850 pięć osad opuszczonych, w tym aż 4 o powierzchni powyżej 30 morgów. Były to zagrody o powierzchniach: 36 morgów 210 prętów, 36 morgów 50 prętów, 31 morgów 72 pręty, 31 morgów 73 pręty.

Tabela 4. Pustki we wsi w roku 1850

Obszar gospodarstwa (w morgach)	Liczba gospodarstw	W tym pustych
20–30	75	1
Powyżej 30	9	4
Ogółem	84	5

Z przytoczonych w tabelach (1–4) i omówionych danych wynika więc, że w połowie XIX stulecia, biorąc pod uwagę strukturę własności, nie można mówić o większym, czy też bardziej wyraźnym, zróżnicowaniu majątkowym wśród właścicieli książomyskich. Nieliczni najbogatsi, niewiele się różnili od zasadniczej grupy, którą można określić mianem średnio uposażonej. W ówczesnej właściańskiej społeczności Książomierza nie było natomiast gospodarstw mniejszych niż 20 morgów, a więc biedniejszych. Dzierżawcy Książomierza, działając we własnym interesie, korzystali więc z możliwych w dobrach rządowych regulacji, zmierzających do utrzymania gospodarstw pełnorolnych, jako jednostek ekonomicznych, zdolnych do wywiązywania się ze wszystkich ciężących na nich zobowiązaniach wobec dominium. Wzrastały one wraz z obszarem posiadanej ziemi, stąd tak wysoki odsetek pustek wśród osad najbogatszych.

Działalność gospodarza chłopów uwarunkowana była wieloma czynnikami natury społeczno-ekonomicznej oraz wpływem kultury i techniki. Produkcja rozwijała się w zależności od wielkości obszaru gospodarstwa, od stanu jego inwentarza oraz wyposażenia w narzędzia pracy. Duży wpływ na rozwój gospodarki rolnej miał także rodzaj gleb. Warunki naturalne wpływały bowiem na zróżnicowanie systemów produkcji⁴¹.

Wieś posiadała ziemię częściowo piaszkowate, ale przeważnie, zwłaszcza od południowego zachodu pszenno-szczerkowate, urodzajne, chociaż z podło-

⁴¹ *Historia chłopów polskich, op. cit.*, s. 298–301.

żem trudno przepuszczalnym⁴². Na gruntach klasy I (pszenicznych), których było około 320 morgów, wysiewano przede wszystkim pszenicę. Gleby klasy II (ok. 1465 morgów), rodziły jęczmień oraz owies. Około 1240 morgów gruntu stanowiły szczyrki nadające się pod zasiew żyta oraz łąki i glinki na nieprzepuszczalnym podłożu, które rodziły przede wszystkim żyto, czasem owies, tatarkę lub groch⁴³.

Systemem uprawy ziemi była trójpolówka, która utrzymywała się nie tylko w gospodarstwach chłopskich, ale także w folwarcznych. Decydował o tym głównie brak środków pieniężnych na przeprowadzenie zmian oraz przywiązanie do tradycji⁴⁴. Każdego roku w gospodarstwie chłopskim jedno pole obsiewano zbożem ozimym (pszenica, żyto), drugie jarym (jęczmień lub owies), a trzecie pozostawiano ugorem, na którym najczęściej wypasano bydło, co miało służyć częściowemu nawożeniu. Ugór następnego roku obsiewano oziminą, po ozimie siano zboże jare, a pole po jarzynie pozostawiano na ugór⁴⁵.

Podstawową gałęzią produkcji roślinnej w XIX w. była w Księżomierzy uprawa zbóż ozimych i jarych oraz zapoczątkowana na większą skalę uprawa ziemniaków. Trzeba jednak pamiętać, że chłopci obciążeni pańszczyzną nie mieli dość czasu na uprawę własnych pól i utrzymywali je w niskiej kulturze. Uprawiano głównie żyto i owies, nie wymagające zbyt dobrej gleby, znacznie mniej jęczmienia i pszenicy. W niewielkim stopniu wysiewano także groch, proso oraz tatarkę.

Roczny wysiew ziarna w roku 1824⁴⁶ wynosił: pszenica – 37 korców, żyto – 129 korców, jęczmień – 47 korców, owies – 91 korców, groch – 11 korców, proso – 1 korzec, tataraka – 66 korców.

Z roślin okopowych coraz większego znaczenia nabierały ziemniaki. Kiedy dzierżawcą wsi był Władysław Krasieński wzrosła znacznie ich uprawa, gdyż odstawił on dużą ilość do krochmalni w Jakubowicach nad Wisłą⁴⁷.

W chłopskiej uprawie polowej używano narzędzi wytwarzanych głównie przez wiejskich rzemieślników. Były to sochy, radła, płużyce, pługi oraz brony⁴⁸. Do zbiorów zboża używano przeważnie sierpa, czasem tylko kos. Młócono cepami, zboże oczyszczano ręcznie, później na przetaku. Coraz częściej używano także młynków. Ziemniaki sadzono i sprzątano ręcznie, używając motyk bezzębnych⁴⁹.

⁴² *Słownik geograficzny...*, t. IV, *op. cit.*, s. 829–830.

⁴³ T. Mencil, *op. cit.*, s. 226–227. APL, RGL, Skb. 441, s. 39–66.

⁴⁴ *Historia chłopów polskich, op. cit.*, s. 306.

⁴⁵ T. Mencil, *op. cit.*, s. 226.

⁴⁶ Opis stanu dóbr Ekonomii Urzędów. Urzędów z lat 1826–1858, Bibl. Łop., rkps 1789, k. II, 185.

⁴⁷ T. Dzikowski, *op. cit.*, s. 29.

⁴⁸ *Historia chłopów polskich, op. cit.*, s. 307. Inwentarz starostwa urzędowskiego, Bibl. Łop., rkps 849, s. 20.

⁴⁹ T. Mencil, *op. cit.*, s. 243. *Historia chłopów polskich, op. cit.*, s. 307. Bibl. Łop., rkps 849, s. 8.

Produkcja zbóż i roślin okopowych sprzyjała zdecydowanie rozwojowi hodowli, w której duży nacisk kładziono na chów wołów – podstawowej siły pociągowej w rolnictwie. Hodowano także krowy i konie, których ze względu na wysokie koszty utrzymania było znacznie mniej⁵⁰. Ilość posiadanego inwentarza żywego uzależniona była od wielkości posiadanych użytków zielonych. Kiedy chłopskie pastwisko nie wystarczało na wyżywienie większej ilości bydła, wypasano je często w lasach lub na ugorach i ścierniskach⁵¹. Pomyślnie rozwijała się hodowla trzody chlewnej i owiec. Oddzielną gałąź, szeroko rozpowszechnioną w chłopskich gospodarstwach, stanowił chów drobiu, głównie kur, gęsi, kaczek i indyków, który podyktowany był przede wszystkim koniecznością dostarczania danin do dworu oraz własnymi potrzebami.

Przy niewielkich nakładach na ulepszenie techniki wytwórczej, głównie z powodu braku narzędzi rolniczych i maszyn oraz przy znajomości bardzo prymitywnych sposobów uprawy ziemi, postęp chłopskich gospodarstw był niewielki⁵². Chłopi obciążeni różnego rodzaju powinnościami zaniedbywali własne gospodarstwa. Musieli być stale gotowi do pracy na folwarku, który zawsze miał pierwszeństwo przed potrzebami gospodarki chłopskiej⁵³. Folwarki nie mogły jednak zrzec się pańszczyzny, gdyż w warunkach zacofania gospodarczego nie umiałyby się bez niej obyć. Włościanie odrabiali ją nieprzerwanie od XVI w. Często była ona powodem buntów chłopskich i zatargów z władzami oraz stałych skarg na jej uciążliwość, ale także ze strony dziedziców na niedbalstwo chłopów i małą wydajność robót pańszczyźnianych⁵⁴. W Księżomierzu stałej tygodniowej robocizny wymagano od 54 osadników w wymiarze rocznym 4320 dni sprzężajnych i 1296 dni pieszych. Każdy z nich odrabiał rocznie 80 dni pańszczyzny sprzężajnej i 24 dni pańszczyzny pieszej. Robocizna sprzężajna odbywana była głównie dwójgim bydła⁵⁵. Wszyscy poddani, każdy z osobna, zobowiązani byli na polach dzierzkowskich (ponieważ poddani z Księżomierza odrabiali pańszczyznę pomiędzy Księżomierzem a Dzierzkowicami) do zaorania określonej powierzchni gruntu, a ponieważ wszyscy bez względu na miejsce zamieszkania należeli „do grona pańskiego”, powinni zebrać i wymłócić zboże, które urodzi się na owych gruntach⁵⁶. Dlatego też, latem chłopci obowiązani byli do świadczenia dodatkowych sześciu dni robocizny jako tzw. tłuł (lub tłuł)

⁵⁰ *Historia chłopów polskich, op. cit.*, s. 308.

⁵¹ T. Mencil, *op. cit.*, s. 244. APL, RGL, Skb. 441, s. 39–66.

⁵² *Historia chłopów polskich, op. cit.*, s. 310.

⁵³ Z. Kirkor-Kiedroniowa, *Włościanie i ich sprawa w dobie organizacji i konstytucji Królestwa Polskiego*, Kraków 1912, s. 165, K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1976, s. 13.

⁵⁴ Z. Kirkor-Kiedroniowa, *op. cit.*, s. 165.

⁵⁵ *Słownik geograficzny Królestwa Polskiego i innych krajów słowiańskich*, t. IV, Warszawa 1883, s. 829–830, Tabele dodatkowe do tabeli prestacyjnej z roku 1846 wykonane w roku 1853 wsi rządowej Księżomierz, APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (1–5).

⁵⁶ Inwentarz starostwa urzędowskiego, Bibl. Łop., rkps 849, s. 9.

do żniw, zwanych także dniami pomocnymi lub letnimi. W stosunku rocznym, 54 osadników odrabiało 324 dni pomocne⁵⁷.

Dzień pańszczyźniany trwał latem od wschodu do zachodu słońca, zimą zaś od świtu do zmroku. W ciągu tak długiego dnia chłopom przysługiwała przerwa obiadowa, gdyż musieli zjeść przyniesiony ze sobą posiłek i mieć chwilę odpoczynku przed dalszą pracą. Ze względu na fakt, że np. tłuki przypadały w okresie prac żniwnych na polach chłopskich, nie pozwalało to im w porę zebrać własnego zboża. Aby zachęcić poddanych do pracy na folwarku i pomóc przy jej wykonywaniu, właściciele majątków dawali chłopom chleb, częściej jednak wódkę i piwo. W czasie żniw chłop był zobowiązany wykosić morgę jęczmienia lub owsa oraz półtora morgi tatarski. Przy zwożeniu zboża z pola musiał on każdorazowo nakładać na wóz 60 snopków zboża ozimego i 90 snopków jarego. Przy młóccie zaś obowiązany był w ciągu dnia wymłócić około 30 snopków oziminy lub około 40–45 jarzyny zimą i 45–60 snopków latem w czasie dłuższego dnia ze zwianiem i omłynkowaniem ziarna.

Przy odbywaniu pańszczyzny duża rola przypadała ekonomom lub polowym, którzy mieli obowiązek nadzorowania pracy i kontrolowania ilości i jakości wykonanej robocizny. Jeżeli chłop opóźniał się przy pracy, ekonom mógł odmówić przyjęcia wykonanej pracy lub zaliczyć mu tylko połowę dnia roboczego. W razie niewykonania pańszczyzny w ciągu dwóch tygodni, dziedzic mógł ściągnąć chłopą na egzekucję po 4 zł (60 kop.) za dzień i ponadto „chłopciesną za nieposłuszeństwo w urzędzie wójta gminy karą pomuszony być ma i powinien”. Obowiązek pracy pańszczyźnianej był zatem jednym z przejawów posłuszeństwa chłopów wobec dziedzica – wójta lub jego zastępcy.

Poddani z Księżomierzy zobowiązani byli także do odrabiania szarwarków, które stanowiły powinność chłopską związaną z naprawą dróg, grobli, mostów, młynów oraz zabudowań folwarcznych na obszarze dóbr tworzących jednocześnie obszar gminy⁵⁸. Obejmowały one zwykle 10–12 dni w roku, najczęściej jeden dzień miesięcznie⁵⁹. Przy naprawie dróg, dzierżawca dawał materiał, a chłopci sprzężaj i pracę ręczną⁶⁰. Podróże, do jakich obowiązani byli także Księżomierzanie, miały natomiast na celu wykorzystanie przez dzierżawcę sprzężaju chłopskiego do transportu pszenicy dworskiej, czasem także innego ziarna, rzadziej drewna lub soli. Stanowiły one bardzo dawną powinność chłopską ustanowioną przez dwory w związku z rozwojem eksportu zboża (chłopi z Księżomierzy świadczyli podróże już w XVI w.)⁶¹. Włóścianie obo-

⁵⁷ APL, RGL, Skb. 265, s. 140.

⁵⁸ T. Mencel, *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1964, s. 135–180.

⁵⁹ Bibl. Łop., rkps 849, s. 8.

⁶⁰ T. Mencel, *op. cit.*, s. 181.

⁶¹ Tamże, s. 176, APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (1–5).

wiązani byli do podróży jeden raz w roku, dwójgim bydła w odległości dwóch mil, przez co obciążały one w zasadzie tylko chłopów sprzężajnych⁶². Chłopi dodatkowo zobowiązani byli do odbywania na rzecz dzierżawcy stróży na folwarku. Odbywali je kolejno wszyscy włościanie. Bardzo często zdarzało się, że chłopi zmuszani byli do świadczenia także stróży dziennych, w czasie których musieli oni pracować w gospodarstwie folwarcznym.

Uzupełnieniem tych wszystkich prac pańszczyźnianych były składane przez osadników daniny w naturze. Był to obowiązek oddania do dworu pewnej ilości zboża, drobiu, masła czy jaj. Wysokość danin uzależniona była przede wszystkim od wielkości gospodarstwa chłopskiego⁶³. Poddani z Księżomierzy zobowiązani byli do oddawania z jednego łanu ziemi 3 korce owsa, 15 jaj, 1 kapłona (koguta) i 3 kury. Rocznie wieś odstawiała do dworu 41 korcy owsa, 812 jaj, 54 kapłony (koguty) i 162 kury⁶⁴. Świadczenie robocizny i składanie danin na rzecz dworu trwało do połowy XIX w.

Przy urządzeniu włościan, dokonany w 1850 r., osadnikom pozostawiono bowiem swobodny wybór: odrabianie robocizny lub płacenie czynszu. Część chłopów miała zatem dawniejszą „pańszczyznę zamienioną [...] na czynsze, prócz których żadnej robocizny nie odbywali, ani danin na korzyść dworu nie uiszczali”. Tak zwanych chłopów czynszowych było w Księżomierzy w 1853 r. – 79, a więc prawie wszyscy skorzystali z ówczesnej reformy. Opłacali oni czynsz roczny w wysokości 926 rubli 37 kopiejek⁶⁵. Podstawę wymiaru czynszu stanowiła ilość posiadanego gruntu. Okup prawny z zamiany robocizny i podróży za dzień ciągly dwu – bydłocy wynosił 23 kopiejki, a za dzień pieszy 9 kopiejek. Roczny okup jednego włościanina wynosił 21 rubli 73 kopiejki. Dodatkowo, oczynszowani chłopi płacili 16 zł rocznie na utrzymanie stróża⁶⁶. Zwiększając samodzielność chłopów, reformy czynszowe przyczyniły się do stopniowego przekształcania się feudalnej gospodarki folwarczno-pańszczyźnianej w nowożytną, tj. kapitalistyczną⁶⁷.

Włościanie z Księżomierzy mieli także pewne zobowiązania względem kościoła i państwa. Jedną z form świadczenia oddanych na rzecz plebanów była

⁶² Podróże zostały zniesione postanowieniem Rady Administracyjnej z 26 listopada 1846 r., ale pozostały w tych wsiach, gdzie w inwentarzach powinności była określona odległość i cel transportu. Gubernator lubelski proponował całkowite zniesienie podróży z powodu licznych skarg chłopskich, ale inni gubernatorzy cywilni byli temu przeciwni. Patrz: T. Mencil, *op. cit.*, s. 178–179, APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (1–5).

⁶³ J. R. Szaflik, *Wieś lubelska w I połowie XVII wieku*, „Rocznik Lubelski”, t. 3, 1960, s. 125–126.

⁶⁴ Bibl. Łop., rkps 849, s. 7, APL, RGL, Skb. 265, s. 140.

⁶⁵ J. Kaczkowski, *Donacje w Królestwie Polskim*, Warszawa 1917, s. 217, J. Willaume, *Wieś lubelska przed uwłaszczeniem*, Lublin 1964, s. 81.

⁶⁶ APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (1–5), Akt nabycia i regulacji pomiarowej majoratu Urzędów, APL, Akta dóbr Urzędów 1.

⁶⁷ K. Groniowski, *op. cit.*, s. 5.

dziesięcina. W czasach dawniejszych miała ona charakter snopowy. Chłopi zmuszeni byli trzymać snopy z ziarnem na polu, aż ksiądz lub wyznaczony przez niego dzierżawca wybierze odpowiednie dla siebie, co nieraz trwało kilka tygodni i doprowadzało chłopów do ogromnych strat, gdyż ziarno było zczerniałe, a słoma nie nadawała się na paszę dla bydła. Dziesięcina snopowa wynosiła w zbiorze: 27 korcy żyta, 13 korcy jęczmienia, 2 korce tataraki, 6 korcy owsa i 2 korce grochu.

Dekret z 18 marca 1817 r. „o urządzeniu dziesięciny wytycznej”, zlecił jednak zamianę dziesięciny snopowej na ziarnistą lub pieniężną, którą ustalano na podstawie średniego plonu w ciągu ostatnich 6 lat, a wysiewy i plon w różnych rodzajach zbóż – w życie, pszenicy, jęczmieniu, owsie, tatarce i prosie – sumowano według obowiązujących cen i przeliczano całą sumę na żyto. Z takiej ilości żyta połowę potrącano na wydatki gospodarskie, a z drugiej połowy część na podatki, z pozostałości natomiast obliczano dziesięcinę. Mimo niechęci duchowieństwa, które uważało, że przy dziesięcinie ziarnistej traci słomę, zgoniny i paszę, a poza tym w razie zaległości musi egzekwować dziesięcinę w drodze sądowej, w ciągu kilku następnych lat dokonano kolejnych zmian. Postanowieniem namiestnika z dnia 29 stycznia 1822 r. nakazano ściąganie dziesięcin jedynie w drodze administracyjnej⁶⁸. Chłopi z Księżomierzy oddawali na rzecz kościoła po 81 kopiejek rocznie oraz dawali osep wynoszący 3 korce żyta i 2 korce owsa⁶⁹. Ponadto do gromady należała także opłata podatku, zwanego podymnym, z dwóch domów zajmowanych przez księdza. Rocznie z każdego numeru osadniczego ksiądz pobierał na ten cel po 30 kopiejek⁷⁰.

Plebani mocno zabiegali o swoje dochody, gdyż chłopi bardzo często i tak będąc już nadmiernie obciążeni innymi powinnościami nie oddawali należnej mu dziesięciny. Często dochodziło na tym tle do spięć pomiędzy mieszkańcami a plebanami, którzy chcąc wyegzekwować swoją należność straszili opuszczeniem parafii w przypadku jej nieuzyskania⁷¹.

Włościanie z Księżomierzy płacili także podatki na rzecz państwa. Podymne, czyli podatek z dymu – zabudowania chłopskiego wynosił 2 ruble 10 kopiejek rocznie. Zwolnione od tego podatku były tylko nowo postawione budynki w okresie pierwszych lat⁷². Oprócz tego mieszkańcy opłacali tzw. kontyngens liwerunkowy, który w ich przypadku wynosił 1 rubel 6 kopiejek rocznie⁷³. Początkowo był to dodatek w naturze w formie dostaw produktów do wojska, lecz kiedy dekret z 12 lutego 1817 r. określił ceny, według których

⁶⁸ T. Mencil, *op. cit.*, s. 219–220, ADL, Rep. 60 A 186.

⁶⁹ Bibl. Łop., rkps 757, s. 10, APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (1–5).

⁷⁰ ADL, Rep. 60 IV b – 101.

⁷¹ Z. Hirsch, *Położenie chłopów w kluczu janowskim w II połowie XVIII wieku*, Lublin 1962, s. 75–76.

⁷² T. Mencil, *op. cit.*, s. 220. APL, RGL, Skb. 265, s. 140.

⁷³ APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (1–5).

produkty przeliczano na pieniądze, kontyngens liwerunkowy zamieniono na opłatę pieniężną. Podatek ten uważano za szczególnie uciążliwy, gdyż zależał od dość swobodnie ustalonych zasiewów chłopskich⁷⁴. Osadników obowiązywała także opłata szarwarkowa przeznaczona na budowę dróg, która wynosiła 90 kopiejek z dymu sprzężajnego i 60 kopiejek z dymu pieszego. Na chłopach ciążyły dodatkowo opłaty transportowe i rekrutowe wynoszące po 21 kopiejek rocznie oraz składka ogniowa od zabudowań kościelnych w wysokości 5 kopiejek od każdego z osadników⁷⁵.

Inaczej przedstawiały się obciążenia sołtysów łańowych, których w roku 1853 było dziesięciu⁷⁶. Władze Królestwa Polskiego twierdziły, że właściciele łańów sołtysich „nie są prostymi włościanami, ale uprzywilejowanymi posiadaczami w dobrach rządowych”, zobowiązanymi do podatku łańowego w wysokości 100 zł z łańu gruntu⁷⁷. Sołtysi łańowi z Księżomierzy posiadali ogółem 190 morgów gruntu. Czynnś opłacali w zależności od wielkości gospodarstwa. Podobnie jak chłopci oczynszowani, zwolnieni byli od świadczenia jakichkolwiek powinności na rzecz dworu. Oprócz czynszu obowiązywał ich tylko kontyngens liwerunkowy, oraz dziesięcina w naturze dla kościoła.

Tabela 5. Powinności sołtysów łańowych w roku 1853

Sołtysi łańowi	Powierzchnia osady w morgach	Czynś (rubel)	Kontyngens liwerunkowy (rubel)	Dziesięcina dla kościoła (garbce)
Aleksander Michalczewski	39	9	4	13
Maciej Tomczyk	24	5	2	8
Piotr Ziembrowicz	15	3	1	5
Walenty Tomczyk	15	3	1	4
Jędrzej Porębski	14	3	1	4
Łukasz Tomczyk	14	3	1	4
Petronella Karasińska	14	3	1	4
Stanisław Malinowski	14	3	1	4
Wojciech Malinowski	14	3	1	4
Salomea Porębska	27	6	2	9
Razem	190	41	15	59

Źródło: T. Mencil, *Pełna własność chłopska na Lubelszczyźnie przed uwłaszczeniem*, [w:] *Państwo. Kościół, niepodległość*, pod red. J. Skarbka, J. Ziółka, Lublin 1986, s. 271. APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (1–5).

⁷⁴ T. Mencil, *op.cit.*, s. 221.

⁷⁵ Tamże, s. 222. APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (5).

⁷⁶ APL, RGL, Skb. 265, s. 140 (1–5).

⁷⁷ T. Mencil, *op. cit.*, s. 40–41.

Z tabeli 5 wynika, iż proces rozwarstwienia majątkowego wśród sołtysów łanowych mógł być nieco bardziej wyraźny niż w obrębie własności włościańskiej. Poza trzema pełnorolnymi osadami (Aleksandra Michalczewskiego, Macieja Tomczyka i Salomei Porębskiej) siedem pozostałych posiadało znacznie mniejszy, wyraźnie „połówkowy” – w porównaniu do pełnorolnych – areał, co może świadczyć, iż w tej kategorii własności istniała już możliwość dzielenia rodzinnych osad.

Wszystkie powinności, jakie spoczywały na barkach chłopów, były nadzwyczaj uciążliwe. Włościanie nie mieli czasu na obrabianie własnych gospodarstw, zaniebdywali zbiory, przez co nie mieli niekiedy czym wyżywić siebie i swoich bliskich. Częściowe zmiany wprowadziły reformy czynszowe. Uwalnianie się wsi spod supremacji dworu było jednak procesem długotrwałym, w trakcie którego wielka własność bardzo niechętnie rezygnowała z posiadanych uprawnień⁷⁸. Proces ten został zakończony przeprowadzoną w 1864 r. w zaborze rosyjskim reformą uwłaszczeniową.

Zasadnicza treść ukazu z 19 lutego 1864 r. postanowiła, że wszystkie grunta, które znajdowały się w posiadaniu włościan przed reformą i zapisane były w tabeli prestacyjnej z 1846 r., przechodzą na ich własność, wszystkie powinności na rzecz dworu zostają zlikwidowane, a chłopci w zamian winni opłacać podatek gruntowy, dziedzicom zaś carat gwarantował wynagrodzenie od rządu carskiego za poniesione straty⁷⁹. Zarówno w imperium rosyjskim, jak i w Królestwie Polskim reforma uwłaszczeniowa przeprowadzona została odgórnie.⁸⁰

W roku 1864 uwłaszczono w Księżomierzy 97 włościan posiadających 2433 morgi ziemi, w tym: 87 gospodarstw o powierzchni 15–35 morgów (łącznie – 2412 morgi 66 prętów), 10 gospodarstw o powierzchni 1,5–3 morgów (łącznie – 21 morgów).

Ponadto część ziemi uwłaszczonej należała do wspólnoty wiejskiej, tj.:

- do szkoły – 3 morgi,
- do osady kuźniczej – 2 morgi 131 prętów,
- pastwiska i wygony stanowiły – 563 morgi 129 prętów, w tym:
 - pastwisko w uroczysku „Koniec” – 154 morgi 76 prętów,
 - pastwisko w uroczysku „Krzywda” – 97 morgów 124 pręty,
 - pastwisko – 150 morgów 221 prętów,
 - pastwisko w uroczysku „Łany pod lasem” – 145 morgów 28 prętów,
 - wygony – 13 morgów 28 prętów,
 - cmentarz parafialny – 2 morgi 27 prętów.

⁷⁸ K. Groniowski, *op. cit.*, s. 8.

⁷⁹ W. Grabski, *Historia wsi w Polsce*, Warszawa 1929, s. 363–365.

⁸⁰ Z. Mazurek, *Sytuacja ekonomiczna i społeczna na wsi lubelskiej po reformie uwłaszczeniowej 1864 roku*, Lublin 1957, s. 214.

Na gruntach tzw. sołtysów uprzywilejowanych uwłaszczeni zostali natomiast następujący gospodarze:

- Aleksander Michalczewski – 38 morgów 208 prętów,
- Maciej Tomczyk i Franciszka Malinowska – 24 morgi 155 prętów,
- Piotr Ziembrowicz – 14 morgów 155 prętów,
- Walenty Tomczyk – 14 morgów 205 prętów,
- Andrzej Porębski – 13 morgów 167 prętów,
- Łukasz Tomczyk – 13 morgów 167 prętów,
- Petronella Karasińska – 13 morgów 167 prętów,
- Stanisław Malinowski – 13 morgów 160 prętów,
- Wojciech Malinowski – 13 morgów 160 prętów,
- Salomea Porębska – 27 morgów 264 pręty.

Razem, na łańach sołtysich uwłaszczono 186 morgów 264 pręty⁸¹.

Tabela 6. Wielkość gruntów włościańskich (bez gruntów sołtysich, karczemych i innych niechłopskich gospodarstw) w latach 1851 i 1864

Wielkość gruntów	Ogółem		Grunty orne		Ogrody		Łąki		Nieużytki	
	m	pr	m	pr	m	pr	m	pr	m	pr
Przed uwłaszczeniem	2367	68	2163	96	59		3	153	11	176
Po uwłaszczeniu	2412	68	2208	57	59		2	269	119	253

Źródło: APL, TL, nr 1105.

Tak więc, biorąc pod uwagę dane z 1853 i 1864 r., wynika, iż wśród sołtysów łańowych w dekadzie tej nie nastąpiły w strukturze własnościowej prawie żadne zmiany.

Tabela 7. Wielkość gospodarstw chłopskich przed uwłaszczeniem i po uwłaszczeniu

Liczba gospodarstw (w morgach)	Lata	
	1850	1864
Poniżej 3 mórg	–	6
3–9	–	10
10–20	10	24
21–30	65	51
31–35	6	6
Powyżej 35	3	
Ogółem	84	97

Źródło: APL, RGL, Skb. 44, rejestr pomiarowy donacji Książomierz w roku 1851, s. 1–72, APL, TL, nr 1105.

⁸¹ APL, Tabele likwidacyjne wsi Książomierz (dalej: TL), 1105. T. Dzikowski, *Z przeszłości Książomierzy*, „Regionalista”, nr 12, Kraśnik 1999, s. 29–30.

Z analizy tabel 6 i 7 wynika, iż reforma uwłaszczeniowa była także korzystna dla włościan Księżomierzy pod względem obszaru posiadanych przez nich gruntów. Ich ogólny areal uległ zwiększeniu z 2367 morgów 68 prętów do 2412 morgów 68 prętów. W dekadzie poprzedzającej reformę, powiększyła się też liczba gospodarstw chłopskich z 84 do 97. Było to wynikiem rozpoczętego wówczas procesu rozwarstwiania i pojawianiem się małych, kilkunastomorgowych gospodarstw, kosztem pełnorolnych. Nie doszło natomiast do procesu związanego z koncentracją ziemi, co więcej, liczba gospodarstw najbogatszych uległa zmniejszeniu.

Wykup ziemi następował na podstawie opracowanych przez właścicieli tabel likwidacyjnych. Sprawdzane one były przez komisarzy włościańskich, którym podlegała dana wieś, a potem przesyłane do władz centralnych, gdzie były ostatecznie zatwierdzane. Po tej procedurze włościanie otrzymywali plany swoich zagród, a właściciele majątków listy likwidacyjne, jako formę zapłaty za straty poniesione podczas wprowadzanie w życie ukazów uwłaszczeniowych⁸².

Pełny numer tabeli likwidacyjnej stanowił w przypadku Księżomierzy grunt o powierzchni 18 morgów⁸³. Opłaty za ziemię przekazywane były przez włościan w postaci podatku gruntowego i podatku podymnego, których wysokość uzależniona była od wielkości gospodarstwa⁸⁴.

W wyniku uwłaszczenia pogorszyła się znacznie sytuacja ekonomiczna folwarku. Kryzys przejawiał się przede wszystkim brakiem kapitałów spowodowanym likwidacją wszelkich ciężarów chłopskich na rzecz dworu (brak siły roboczej). Wyjścia z trudnej sytuacji ekonomicznej szukali właściciele w różny sposób. Najczęściej była to parcelacja części folwarku dla zdobycia potrzebnych funduszy na zachowanie reszty majątku lub jego modernizację⁸⁵. Już w 1864 r. na części pastwisk należących do Księżomierzy powstała wieś Aleksandrów o obszarze 399 mórg w 94 pozycjach uwłaszczeniowych⁸⁶, nazwana tak na pamiątkę cara Aleksandra („Oswobodziciela”). Całkowita parcelacja majątku nastąpiła dopiero w 1922 r. Na gruntach folwarku utworzono wówczas Kolonię Księżomierz, będącą przedłużeniem wsi Aleksandrów. Ziemię tę otrzymała

⁸² Tak np. baron Geismar, właściciel majątku Urzędów, były właściciel donacji Księżomierz po przeprowadzeniu reformy uwłaszczeniowej w swoich dobrach poprosił o wyrównanie strat poniesionych podczas uwłaszczenia przez podarowanie mu folwarku Księżomierz z leżącym wokół niego lasem państwowym. Ostatecznie wyznaczono mu folwarki: Ciechanów, Czernowo, Śmiłowo i Kowalków. Patrz: Z. Mazurek, *Oplata za reformę uwłaszczeniową w powiecie janowskim*, [w:] *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, pod red. K. Myślińskiego i J.R. Szaflika, Lublin 1963, s. 208–211.

⁸³ Dla porównania, we wsi Dzierzkowice pełnym numerem w tabeli likwidacyjnej był grunt o powierzchni 24 morgów. Patrz: F. Ryczek, *op. cit.*, s. 10.

⁸⁴ Z. Mazurek, *op. cit.*, [w:] *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, *op. cit.*, s. 211–212.

⁸⁵ A. Kopruckownik, *W okresie kształtowania się kapitalizmu 1864–1918*, [w:] *Dzieje Lubelszczyzny*, t. I, pod red. T. Mencla, Warszawa 1974, s. 666.

⁸⁶ T. Dzikowski, *op. cit.*, s. 30. APL, Tabele likwidacyjne wsi Aleksandrów, nr 1043.

służba folwarczna oraz ochotnicy Polskiej Organizacji Wojskowej, którzy uczestniczyli w wojnie polsko-bolszewickiej⁸⁷.

Pod koniec XIX w., Księżomierz zaliczany był do grona większych wsi powiatu janowskiego. Było w niej wówczas 233 domy. Dla porównania – w 1845 r. – ok. 75 domów, w 1864 r. – 94 domy, a w 1868 – 114 domów⁸⁸.

Największą grupę społeczną stanowili we wsi włościanie gospodarujący na roli. W wielu gospodarstwach znajdowały się warsztaty tkackie oraz kuźnie.

Wśród mieszkańców wsi byli także: kołodziej, szewc, stolarz, dziechciarz, szynkarz i fabrykant gorzelniany. Kobiety trudniły się często jako akuszerki włościańskie, służące pomocą przy narodzinach dziecka⁸⁹. Osobną kategorię ludności stanowili tzw. wyrobnicy, którzy utrzymywali się głównie z wyrobku. Nie mieli oni zagwarantowanej nawet czasowej własności gruntów i dorywczo tylko byli związani z folwarkiem lub wsią. Pracowali jako najemnicy dniówkami, na akord lub sezonowo. Niestale ich zajęcia sprawiały, że w zimie i podczas przednówek, gdy trudno było o pracę, ludność ta żyła w skrajnej nędzy. Mimo to wyrobnicy szli niechętnie na służbę do dworu, gdyż ograniczała ona ich swobodę osobistą⁹⁰. Nie brakowało także we wsi czeladzi zarówno folwarcznej, jak i wiejskiej. Przy dworze byli to przede wszystkim parobcy, dziewczki, fornale, lokaje czy dworscy kucharze. U chłopów pracowali przeważnie parobcy i dziewczki, samotni, utrzymywani zazwyczaj w większych gospodarstwach pańszczyźnianych⁹¹. Liczną grupę stanowili we wsi także komornicy. Byli to najczęściej zubożali chłopci, a komornice to wdowy, które utraciły lub musiały zostawić gospodarstwo. Od wyrobników różnili się tym, że mieli z góry określone, a nawet w pewnej formie zabezpieczone warunki najmu. Część wynagrodzenia za swoją pracę otrzymywali w naturze w postaci zagonów ziemi, danych pod uprawę ziemniaków i warzyw, oraz małych pól pod zasiew zboża. Komornicy mieli pewien udział w użytkowaniu roli, ale nie byli jej posiadaczami⁹². Niektórzy pełnili także funkcje publiczne. Byli to przede wszystkim rządcy folwarku (np. Piotr Pinakiewicz), zastępcy wójta oraz sołtysi. Z admi-

⁸⁷ Cz. Krakowiak, *Sanktuarium Matki Bożej Księżomierskiej*, Lublin 1991, s. 41.

⁸⁸ H. Wiercieński, *Opis statystyczny Guberni Lubelskiej*, Warszawa 1901, s. 98c, APL, RGL, Adm. 674, k. br., ADL, Rep. 60 IV b – 101.

⁸⁹ Księga pierwsza aktów śmierci czyli zejścia parafii kościoła filialnego w Księżomierzy poczynająca się od 1 stycznia 1847 roku, 1847–1872, Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Księżomierzy, 196/7, s. 1–187, Księga pierwsza aktów urodzin parafii kościoła w Księżomierzy poczynająca się od dnia 1 stycznia 1847 roku 1847–1865, Archiwum Parafii Rzymskokatolickiej w Księżomierzy, 196/3, s. 1–187.

⁹⁰ *Historia chłopów polskich*, t. II: *Okres zaborów*, pod red. S. Inglota, Toruń 1972, s. 367.

⁹¹ Tamże, s. 368–369, Księga pierwsza aktów urodzeń..., s. 1–187.

⁹² Tamże, s. 366, T. Mencil, *Wieś pańszczyźniana w Królestwie Polskim w połowie XIX wieku*, Lublin 1988, s. 94.

nistracją leśną związani byli natomiast gajowi, leśniczy i strażnicy leśni⁹³. Przynajmniej część mieszkańców umiała także pisać, o czym świadczą liczne odpisy złożone pod aktami cywilno-religijnymi. Były to przede wszystkim osoby, które związane były w jakiś sposób z administracją publiczną. Niewątpliwie dużą zasługę w tym zakresie należy przyznać powstałej w połowie XIX w. szkole elementarnej, do której uczęszczało w roku 1847 siedemnaścioro dzieci⁹⁴.

Z braku dodatkowego zarobku, nędza w gospodarstwach chłopskich była dla większej części ludności naturalnym zjawiskiem. Domy charakteryzowały się wielką prymitywnością. Ciasne izby pozbawione często podłogi, słabo oświetlone, bardzo skromnie umeblowane: stół, jedna długa ława, para krzeseł lub stołków, jedno lub dwa drewniane łóżka oraz komin. Mężczyźni, kobiety i dzieci od wiosny do późnej jesieni chodzili boso⁹⁵. Spódnice, sukmany i spodnie szyto z sukna, koszule ze lnu, okrycia robocze wyrabiano z konopi. Mężczyźni nosili kozuchy, sukmany płócienne, koszule i spodnie. Okryciem kobiet był ubiór składający się ze spódnicy uszytej z sukna, lnianej koszuli, zapaski i fartucha. Wyżywienie na wsi składało się głównie z przetworów zbóż. Dużą rolę odgrywał także nabiał: mleko, ser, jaja⁹⁶. Wśród dań popularne były: barszcz z dolewką kwasu chlebowego zabieleny mlekiem i łyżką pyłowej mąki, kapuśniak, wszelkiego rodzaju kasze, kluski na mleku, zupa kartoflana lub grochowa. Raz do roku bogatsi gospodarze zabijali wieprza z okazji świąt, biedniejsi zaś bili na tę okazję cielę, gęś lub kure, co nie wpływało znacząco na fakt, że najbiedniejsi mieszkańcy wsi niedojadali nieraz przez cały rok.⁹⁷

Niewątpliwie wiek XIX miał dla polskiej wsi znaczenie przełomowe. Z poddańczo-pańszczyźnianej przekształcała się ona stopniowo w nowożytną, z osobiście wolnym chłopem – właścicielem swego gospodarstwa⁹⁸. Reforma uwłaszczeniowa zakończyła okres, w którym poddaństwo i pańszczyzna były czynnikiem decydującym o życiu wsi⁹⁹. Nawet w tak małej miejscowości, jaką była wieś Księżomierz, widoczne były owe przemiany, prowadzące do coraz większej samodzielności gospodarczej chłopów, w miejscowości, w której mieszkańcy mieli poczucie wspólnoty i posiadali umiejętność organizowania się dla obrony wspólnych interesów i wspólnego działania dla dobra całej społeczności wiejskiej.

⁹³ *Księgi parafialne...*, *op. cit.*

⁹⁴ APL, RGL, Adm. 674, k. br.

⁹⁵ F. Ryczek, *op. cit.*, s. 15 i 53.

⁹⁶ J. Hirsz, *Położenie chłopów w kluczu janowskim w II połowie XVIII wieku*, Lublin 1962, s. 81.

⁹⁷ F. Ryczek, *op. cit.*, s. 54.

⁹⁸ K. Groniowski, *Uwłaszczenie chłopów w Polsce*, Warszawa 1976, s. 5.

⁹⁹ Z. Mazurek, *op. cit.*, [w:] *Z dziejów powiatu kraśnickiego*, *op. cit.*, s. 211–212.

KSIĘŻOMIERZ VILLAGE ECONOMIC AND SOCIAL RELATIONS
IN THE 19TH CENTURY

Summary. The present article deals with the economic and social relations in the village of Księżomierz in the 19th c. That was a turning period in the history of the village and its was of huge importance to the improvement of the social and economic situation of the peasants. It got gradually transformed from serfdom into a modern village with a free peasant – the owner of his farm. The author concentrated above all on discussing the economic situation of the village inhabitants, their rights and duties and the economic activity. Besides, the changes leading to greater economic independence of the peasant population as well as the consequences of the enfranchisement of 1864, which closed the period when serfdom was a decisive factor in the life of the countryside are discussed.

Key words: Księżomierz village, Urzędów district, royal land, tithes, serfdom